

Historiju feminizma treba čitati kao vodič za razumijevanje sadašnjosti

Četvrti ciklus feminističkih razgovora i predavanja *Neko je rekao feminizam?* nastavljen je u srijedu, 27. aprila, u Muzeju književnosti i pozorišne umjetnosti u Sarajevu, predavanjem Adriane Zaharijević – *Šta kažemo kada kažemo riječ na F?*



Feministkinja, filozofkinja i prevoditeljica, Adriana Zaharijević, bila je još jednom gošća Sarajevskog otvorenog centra prošle sedmice, kada je održala dva predavanja – jedno u sklopu Feminističke škole Žarana Papić, te drugo kao dio četvrtog ciklusa predavanja i razgovora *Neko je rekao feminizam?* Njeno predavanje – *Šta kažemo kada kažemo riječ na F?* bilo je zamišljeno kao otvaranje diskusije, a ne kao davanje odgovora na to šta feminizam jeste. Stoga se Adriana i referirala na istoimeni zbornik tekstova *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka?*, u kojem je posljednji tekst bio njen, a trebao je zaokružiti priču i dati odgovor na pitanje šta je feminizam. “Tada

sam počela razmišljati o nečemu što će kasnije veoma uticati na razne stvari koje sam radila, a najviše na knjigu *Postajanje ženom* iz 2010. godine, u kojoj se feminizam definiše kao sopstvena istorija, a ta istorija je istorija sporova”, kaže Adriana.

“Kada kažemo da je feminizam istorija sporova, onda podrazumevamo da je to istorija koju odlikuje odsustvo ravnornosti, odsustvo neprekinutog linearnog napretka, gde ima puno račvanja, puno paradoksa i protivrečnosti za koje ne znamo kako da ih uklopimo u jedan jedini narativ. Da bismo razumeli/e šta je istorija feminizma, moramo razumeti da postoji stalno oklevanje između ideala i stvarnosti, i toga kako biramo šta je naš ideal, tj. za šta se zalažemo i kako oblikujemo sopstvenu borbu”, kaže Adriana, i ističe da je potrebno da se lociraju određene promjene i prelazi koji definišu šta je teorijski važno u određenom vremenu, i šta je ono što puni sadržajem definiciju feminizma. Po njenom mišljenju, definicija feminizma se u relativno kratkom vremenskom periodu jako izmijenila, a ona taj trenutak promjene locira u početke globalne krize, od 2008. godine, a na našim prostorima od 2012. i 2013. godine.

Svijet s jedne, feminizam s druge strane

Teza o historiji sporova na našim prostorima nikada nije bila aktuelnija. Prije pet, 15 i 20 godina bilo je dovoljno politički pregnantno za sebe reći “Ja sam feministkinja”. Taj je iskaz sam po sebi bio borben, provokativan, često zbunjujući i uglavnom politički performativan čin. “U svetu izvan feminizma, sva naknadna objašnjenja bila su mahom nepotrebna, a u samom feminizmu se uvek nalazio neki ključ (uglavnom ga je pružao sam taj ‘spoljašnji svet’ koji se nad svim i svakojakim feminizmima čudio ili ih odbacivao kao jedan jedini – radikalni feminizam) kojim bi se naše razlike prevladavale ili činile manje važnim od puke činjenice da se usuđujemo da za sebe kažemo ‘Ja sam feministkinja’”, kaže Adriana.

Pojednostavljeno – svijet je bio s jedne strane, a feminizam s druge. Razlike na toj drugoj strani bile su pogon feminističke historije i, bez obzira na unutrašnje sukobe i ponekad duboka neslaganja, nisu se činile nekompatibilnima. “Teorije i prakse, saloni i fabrika, učionica i ulica, ulica i parlament, parlament i sekcije u državnim telima, sekcije i nevladine inicijative – sve to su bili prostori u kojima je feminizam (oduvek) nalazio mesto, ili tačnije, u kojima je za sebe pravio mesto. Naše razlike, posebno one koje su se odnosile na ‘tip’ feminizma koji zastupamo, uklanjale su se pred činjenicom da je prosti iskaz ‘ja sam feministkinja’ iskaz na koji svet oko nas i dalje reaguje neprijateljski.”

Adriana objašnjava da je u lokalnom kontekstu ta teza dodatno osnažena raspadom države nakon čega su se sve naše feministkinje našle omeđene različitim granicama. U prilog tome govori citat iz razgovora Žarane Papić sa Svenkom Savić, vođen krajem 90-tih godina, a koji je Adriana pročitala u sklopu izlaganja: “*U feminističkim inicijativama bivše Jugoslavije postojao [je] jedan izuzetno važan politički potencijal, a to je da feministkinje nisu bile zavedene i nisu se dale zvesti po tri tačke. Nije ih zaveo nacionalizam, zato što je bilo jasno da je to vertikalna patrijalna struktura. Nisu bile komunistički nostalgične... bez obzira na neke pozitivne rezultate socijalističkog poretka. Nisu se dale zvesti nekom euforijom parlamentarne demokratije, zato što je bilo jasno da opet žene neće biti prisutne, tako da su pad Berlinskog zida i ratovi bivše Jugoslavije pokazali nama feministkinjama i ostalim aktivistkinjama... koliko je potrebna politička mobilizacija i da mora zapravo da se radi protiv struje, protiv struje isključivanja, protiv*

rasističke struje, protiv etničkog čišćenja i protiv zatvaranja u vlastite granice. Zapravo, princip je bio da se stalno prekoračuju granice i to su ženske grupe dosledno radile.” Adriana smatra da je ovaj citat bio misao vodilja najvećeg dijela feminističkog pokreta u Srbiji.

Feministkinje su ostale nezavedene nacionalnom, komunističkom i liberalno-demokratskom političkom matricom tumačenja svijeta, te su imale samo jedan početak i kraj u svom promišljanju i djelovanju: feministički. “Držimo li se ovog iskaza, potrebno je zapitati se šta je tačno podrazumevalo to feminističko ‘biti protiv struje’, feminističko s one strane sveta i s one strane dostupnih političkih opcija tumačenja tog sveta. To je neophodno učiniti tim pre jer danas ovaj iskaz prestaje da bude dovoljan, dovoljno politički pregnantan”, kazala je Adriana. Ona iz citata Žarane Papić čita četiri tačke: da je feminizam na suštinski način *grassroots*, nedržavni, čak možda i kontradržavni pokret; da je feminizam samom sebi ideološki dovoljan, izvor je sopstvene političnosti; da je feminizam u sebi nerazmrsivo prepliće teoriju i praksu; i da se odatle na zanimljiv, premda gotovo uzgredan način, izvodi i hipoteza o tome kada zapravo feminizam počinje i šta može spadati u njegovu istoriju.

Kako je feminizam postao ružna riječ

No, Adriana ističe da danas svjedočimo obratu koji traži drugačiju dijagnozu – spor između teorije i prakse, kao i njihova veza je (konačno) u drugom planu. Zatim, feminizam ima svoje državne i vandržavne oblike, uprkos tome što ostaje trajna tačka spora da li (i koje, kakve) politike rodne ravnopravnosti spadaju u feminizam. “U tom, ali i drugim podvajanjima, postalo je presudno nadograditi feminističku poziciju, utvrditi je pozivanjem na određene političke okvire koji nadilaze sâm feminizam. To pak postaje osobito očito u veoma konkretnim smještanjima feminizma, kroz odmake od jednih ili prisvajanja drugih istorija koje se proglašavaju feminističkim. Uz sve to, ideja o tome šta je zaista *grassroots*, riječ za koju ne postoji adekvatan prevod iako je u samom srcu aktivizma, takođe je podlegla novim tumačenjima.”

Objaslažući odnos između teorije i prakse, Adriana se zadržala na tekstu *Kako je feminizam postao ružna riječ* autorice Toril Moi, koji je preveden prošle godine, a objavljen 2006. U ovome tekstu Moi govori o tome da postoji neki kvar, problem sa feminističkom teorijom. “Živimo u eri ‘krize’ ili, kako bi Thomas Kuhn rekao, u eri u kojoj staro umire, a novo još nije rođeno’, čega je odraz proizvodnja dosadno predvidljivih rasprava, zamor, dominacija teorijske, kaže Moi, poststrukturalističke doxe, koja nema više ništa novo da kaže.” Adriana ističe da je mnogo onih koji/e imaju zamjerke prema teoriji, a feministkinje nisu izuzetak. Sva kritika odnosa teorije i prakse je veoma stara. Neočekivano je bilo to da sama Toril Moi, poznata po izrazito teorijskom angažmanu, sada denuncira stanje u kojem se teorija nalazi. “Rješenje koje Moi nudi da bi se, s jedne strane, razračunalo s konzervativizmom u našim redovima i da bi se, s druge strane, nadišli fragmentarnost, učmali akademizam, i surova, a isprazna konkurentnost u produkciji akademskog teksta, je analiza sveta u kojem živimo. Pomislilo bi se da je kriza, pomenuta na samom početku teksta, kao i vraćanje proizvodnim odnosima samog sveta, odnosima koji proizvode svet u kojem smo, nešto što nas smešta usred 2016. godine. Međutim, nalog teksta je daleko skromniji: potrebno je samo napisati novi *Drugi pol.*”, kaže Adriana.

Toril Moi kaže: “*Nekakav ‘Drugi pol’ našeg doba morao bi da ima suštinski globalan opseg, da osvetli svakodnevni život, bude podjednako čitljiv i za naučnike i za one koji to nisu, a da ipak razvija autentično nove ideje o onome što danas čini represiju nad ženama kako bi ukazao na put ka (daljem) oslobađanju na svim nivoima života.*” Prevod ovog teksta tek u 2015. godini, kako primjećuje Adriana, sada ima “šuplji eho”, u vrijeme kada se u “zapadnom” diskursu kriza i dalje iznimno rijetko referira na pitanja distribucije, klase, antikapitalizma ili bilo kakve kritike liberalizma. “U ‘istočnom’, odnosno ‘našem’ diskursu u tom trenutku govoriti o višku feminističke teorije sasvim je nesuvislo: produkcija se broji samo ukoliko se uzme u obzir sve što je objavljeno na svim jugoslovenskim jezicima, a prevoda je tek zanemarljiv broj. Te 2006. godine, a slično je i danas, delovalo je kao da smo još na početku i da nam tek predstoji temeljni rad prevođenja – i postojećih feminističkih tekstova na naše jezike, i naših iskustava u diferencijalno iskustvo feminizma”, kaže Adriana.

Toril Moi upućuje poziv čitavoj feminističkoj zajednici kada kaže da je neophodno novo kapitalno djelo, jer, za razliku od vremena kada je Simone de Beauvoir vjerovatno bila jedina feministkinja koja je napisala knjigu poput *Drugog spola*, danas se mnogo žena i muškaraca bavi ovim temama. Nije ni sasvim jasno kakva to vrsta teksta treba biti, kao ni ko i kako treba da ga napiše, premda Moi priznaje da to danas više ne može biti *samo jedna* Simone de Beauvoir. “Čini se da je kvar teorije najvećma u tome što je predvidiva i zagledana u sopstveni pupak, hermetična i elitistička, umesto da olakšava operacionalizaciju feminizma, i skine ružnu skramu s njegovog imena koje se i dalje pogrešno misli kao psovka, kao reč na F”, kaže Adriana.

Zakoni država se mijenjaju i postaju u sve većoj mjeri *gender-friendly*. Primjerice, početkom 2000-ih nijedna zemlja u regionu nije imala zakon protiv diskriminacije, a o 90-im godinama da i ne govorimo. “Uvode se orodnjene statistike, sprovode se i mentoriju sprovođenja podzakonskih akata, razrađuju se alati, paketi, mere, ustanovljuju se komisije, agencije, kancelarije koje testiraju postojeće i predlažu nove alate i pakete mera”, kaže Adriana. Žene na vrlo istaknutim pozicijama, poput Kolinde Grabar Kitarović u Hrvatskoj, Maje Gojković i Zorane Mihajlović u Srbiji, ili Željke Cvijanović u BiH, možda nisu “ostvarenje feminističkog sna”, kako ih u jednom tekstu o hrvatskoj predsjednici naziva Slavenka Drakulić, ali ih nije nemoguće (niti sasvim u neskladu s feminističkim ciljevima) posmatrati kao zahvalan “primjer [koji] i drugim ženama otvara put prema najvišim državnim položajima”.

Državni feminizam

U kontekstu dominantne feminističke priče novog milenijuma, priče o *urodnjavanju* (o tome kako integrisati rod u glavni tok), čini se da smo neprestano na početku, kaže Adriana. "I to u dvojakom smislu: čini se da smo daleko usredsređenije na činjenicu da žene jesu ušle u svet državne politike i na njihovo prebrojavanje, nego na to *šta one u njoj čine* – kakve izbore donose i koliki uticaj imaju. Takođe, primeri delovanja nekolicine izrazito moćnih pojedinki, čak i kada imaju snažan feministički pečat (podsetimo se čuvenog [Misogyny Speech](#) Julie Gillard, premijerke Australije iz 2012. godine), ili kada na unutrašnjem planu uvode i podstiču bitne reforme u sferi rodne ravnopravnosti (primera radi, reforma porodičnog zakona Angele Merkel 90-ih), ne mogu se posmatrati odvojeno od drugih političkih mera koje preduzimaju, ili ideologije koju zastupaju."

"Državni feminizam", pojam koji se sada jako često koristi, odvojio se od teorije, te se osamostalio u odnosu i na praksu. "Zorana Antonijević upućuje na moguće razloge za to: umesto da funkcioniše kao mehanizam koji predstavlja glasove žena (to jest ženskih nevladinih organizacija koje bi, po definiciji, trebalo da predstavljaju glasove žena, što samo po sebi takođe nije nesporno), on daleko češće generiše ekspertkinje/te u sferi javne politike, čije opsege pre određuju razvojne UN agencije i bilateralni donatori nego činovnice datih država, ili aktivistkinje ženskog pokreta", pojašnjava Adriana.

Podsjećajući ponovo na Žaranin citat, Adriana kaže da je, za razliku od trenutka kada su feministkinje sopstvenu poziciju mogle definisati u opreci prema državi, kako zbog svojih antinacionalističkih stavova koji su se katkad prelivali u antidržavne stavove, tako i zbog ravnodušnosti države prema njihovim zahtjevima, danas pozicija aktivistkinja duboko podijeljena. "Kako tvrdi Vesna Kesić, zagrebačka feministkinja i aktivistkinja, 'feminističke ženske grupe žele zadržati autonomiju i kritičnost...', ali njihovi stavovi variraju od zagovaranja tvrdokorne pozicije autsajdera i autonomnog pritiska iz civilnog društva kao jedine svrsishodne strategije *prema državi*, do integracionističkog ponašanja nekih grupa koje su *bavljenje politikom* prepustile rodnim mehanizmima, a one funkcioniraju kao socijalni servis'."

U neposrednoj vezi s tim je i neprevodiva dimenzija *grassrootsa*. Sami termini kojima se opisuju aktivnosti državnog feminizma, primjerice "women's policy agency", odnosno "državni mehanizmi za rodnu ravnopravnost", upućuju na sasvim drugačiji oblik *kretanja* od onog koje proizvodi pokret, ali i na sasvim drugačiji oblik *moći* koja se investira, očekuje kao ishod ili koristi kao pokretač određenih promjena. "Ne samo da se time dovodi u pitanje pretpostavljena moć delovanja feminističkog pokreta, a samim tim i specifična političnost koju on proglašava sebi svojstvenom, već se na perfidan način, tobožnjom promocijom demokratskih procesa, usporava ili zaustavlja napredovanje strukturne egalitarnosti", objašnjava Adriana. Ako bi se, na tragu Jacquesa Rancièrea, *grassroots* politika opisala kao stalno dokidanje neegalitarnosti i proširenje polja udjela onih koji nemaju udjela, onda se feministički pokret ne može poistovijetiti sa savremenim državnim feminizmom koji, vrlim namjerama uprkos, poredak potvrđuje.

Pitanje o tome šta je zapravo *grassroots* može se postaviti i drugačije. Time se dovodi u pitanje pretpostavka da je feminizam izvor vlastite političnosti. Teza Žarane Papić prema kojoj feministkinje nisu bile zavedene nijednom od dostupnih politika u trenutku

kada je trebalo pokrenuti feministički pokret danas više nema snažno uporište. "Pokret se, naime, nije odigravao u vakuumu. Naprotiv, njegovo mesto se dā prilično jednostavno locirati, što samim tim (posebno s obzirom na oštre kritike profesionalizacije i ngoizacije pokreta), baca senku na njegovu spremnost i mogućnost da dela prema zahtevima zajednice, a ne prema različitim eskternim zahtevima (državnog feminizma, donatora, međunarodnih tela itd.). Iskaz 'ja sam feministkinja' koji je, upravo zbog toga što o tome nikome nije polagao račun, ranije mogao biti tako subverzivan, u vremenu posle krize nailazi na oštru osudu da komodifikuje izvornu feminističku revolucionarnost, koja se danas sve češće dovodi u vezu s feminističkom levicom", objašnjava Adriana.

Žena je svoje pravo izvojevala

Zagrebačka filozofkinja Ankica Čakardić u jednom tekstu o tome šta je revolucionarni feminizam tvrdi: *"Feministički pokret nije nikakva specifična kompleksnost s bezbroj lica kako to neupućeno, s nerazumijevanjem i režimski raspoloženo nabacuju zagovornice/i anything goes filozofije ili neoliberalnog feminizma. Izvorni korijeni feminističke teorije i prakse su isključivo kolektivni i klasni – tu po prvi puta susrećemo žensko-radnički revolucionarni subjekt kojemu je u cilju rušenje kapitalističkog načina proizvodnje i rastakanje reprodukcije patrijarhalnih društvenih odnosa, ne samo u korist žena nego cjelokupnog opresiranog radništva. Clara Zetkin, Alexandra Kollontai ili Emma Goldman su imale upravo ove ciljeve na umu kada su javno govorile i pisale o feminizmu."* Adriana ističe da je u ovom citatu ključno spominjanje Zetkin, Kollontai i Goldman, jer u ovom trenutku spora u historiji feminizma nimalo nije svejedno gdje se lociraju njegovi počeci, odnosno koju njegovu historiju proglašavamo validnom.

"Kada Čakardić, ili neko drugi, govori o korenima (roots) feminističke teorije i prakse, ona zapravo *bira* da ih proglaši kolektivnim i klasnim, budući da je njih moguće locirati i u nekim drugim misaonim i delatnim prostorima", kaže Adriana. Ona dalje pojašnjava da se na sličan način može birati da li će se reći da je feminizam, npr. u Srbiji počeo u 19. vijeku sa Dragom Dejanović, spisateljicom i pjesnikinjom, ili tvrditi da je revolucionarna borba za emancipaciju AFŽ-a izvorno feministička stvar, ili će se počeci feminizma smjestiti u 1978. godinu kada se odigrala konferencija "Drug-ca žena", ili ćemo zastupati stav da feminizam počinje tek devedesetih (Đurić, 2013), što bitno određuje politički naboj i kritički potencijal iskaza "Ja sam feministkinja".

Adriana kaže da je gotovo nezamislivo da neka visoka predstavnica države danas izgovori ono što je 1955. godine rekla predsjednica Saveza ženskih društava Jugoslavije, Bosa Cvetić: *"Ženu treba učiti da radi i osamostaljavati je kroz rad, treba je naučiti da se bori i sama, da ne bude rob u toj porodici... Nas ne zabrinjava toliko što na selu raste broj razvoda brakova. To je u neku ruku i pozitivna stvar. To znači da ta žena neće da trpi... učiti ženu da trpi svaku tiraniju nemamo pravo, to se kosi s našom socijalističkom stvarnošću, to se kosi s pravom žena... Svoje pravo (žena) nije dobila nego ga je izvojevala."*

Umjesto tumačenja ovoga iskaza ili dodatne razrade problema gdje počiva "pravi" feminizam, Adriana je svoje izlaganje završila naputkom da historiju treba čitati kao vodič za razumijevanje sadašnjosti – "da bismo razumele koje se borbe računaju, kakve

imaginarne borbe postaju 'stvarne' i važne, čime se druge automatski diskvalifikuju kao manje stvarne i manje značajne."

"Premda notorno loša u predviđanju, pa čak i zamišljanju budućnosti, kao i u temeljnoj i totalnoj proceni šta je tačno emancipacija – gde joj je početak, a gde kraj – verujem da nam istorija sporova može pomoći da prostor borbe sagledamo kao otvoren; kao otvoren za tumačenja ('ispravna' i 'kriva') koja lokalno izvode nove generacije žena; kao uslovljen činocima koji nadilaze političnost samog feminizma, ali je time ne iscrpljuju sasvim; kao istorijski i politički promenljiv; i kao opremljen teorijom koja mora moći da odbije da funkcioniše i kao roba i kao oružje. Ili, da u ovom ključu pročitamo Emmu Goldman, **budućnost ostaje otvorena**, jer 'stvari s kojima svaka nova generacija treba da se bori i koje najteže prevazilazi, jesu teret prošlosti koja sve nas drži zapretene"', rekla je Adriana na kraju svoga predavanja.

May 5, 2016

Piše: Masha Durkalić